

Примітки

¹ Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— С. 149—154.

² Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья.— К., 1968.— С. 25.— Рис. 13.

В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, С. А. Скорый

ИССЛЕДОВАНИЯ ПЕРЕЩЕПИНСКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА

В публикации рассматриваются материалы двух курганов скифского времени, исследованных в урочище Перещепино — местности, расположенной к северо-западу от Западного Бельского городища. Первый из них датируется VII в. до н. э. Интересной деталью зафиксированного здесь погребального обряда является наличие в могиле в качестве напутственной пищи целой туши телятны. Второй курган относится к более позднему времени — V в. до н. э. Погребение было совершено в деревянном склепе, сооруженном в грунтовой яме с дромосом. Среди сохранившегося инвентаря наибольшего внимания заслуживают золотая обкладка деревянной чаши с рельефным изображением оленя и золотые детали женского головного убора — калафа.

V. Yu. Murzin, R. Rolle, S. A. Skory

STUDY OF THE PERESHCHEPINO BURIAL MOUND

The paper deals with findings of two burial mounds of the Scythian time studied in the natural landmark Pereshchepino, locality northwards of the Western Belsk settlement. The first mound is dated the 7th cent. B. C. It is characterized by an interesting peculiarity of the burial rite: a whole carcass of a calf in the grave as a parting food. The second mound is attributed to the later period: the 5th cent. B. C. The burial was made in a wooden vault built in a soil pit with dromos. Among the stock preserved it is worth mentioning a golden facing of a wooden bowl with an embossed image of a deer and golden parts of a chalaf, a female head-dress.

Одержано 20.10.93.

ОСТЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ІЗ КУЛЬТОВИХ КОМПЛЕКСІВ ОЛЬВІЇ

О. П. Журавльов, О. В. Маркова

У статті подається характеристика та порівняльний аналіз остеологічного матеріалу із культових комплексів Ольвії — бопротів.

Незважаючи на багаторічні дослідження остеологічних матеріалів з Ольвії, кістковим решткам, знайденим у культових комплексах уваги практично не приділялось. Здебільшого, вивчався матеріал з культурних шарів різних історичних періодів. У той же час культові комплекси можуть дати певну інформацію про релігійні уявлення населення Ольвії, наприклад: які саме тварини приносилися в жертву богам і наскільки склад жертвопринесень відрізнявся від повсякденної їжі. З'ясуванню цих питань і присвячена дана стаття, де вперше подається характеристика остеологічних матеріалів із культових

ям — ботросів, розкопаних у Ольвії в 1972—1992 рр. Такий вибір було зроблено тому, що ботроси датуються досить вузькими хронологічними рамками і до них потрапляли тільки залишки жертвоприношень. Матеріали ж з культурних шарів, хоч деякі з них і знайдено поблизу різних культових комплексів, складаються переважно з кухонних решток. До того ж, важко з достатньою точністю датувати ці шари, оскільки вони мали відмінні від ботросів умови утворення: в перші завжди могли потрапити матеріали пізнішого часу, тоді як в ботросах вони, ніби «консервувалися» після закінчення їх використання (ботроси просто засипалися).

За вказаний час найбільше ботросів було знайдено на розкопі АГД*. На жаль, далеко не всі з них дали необхідні вибірки. Тому тут розглядаються остеологічні матеріали з ботросів № 5 (VI—V ст. до н. е.), № 7 (V ст. до н. е.) і № 9 (VI—V ст. до н. е.). Дуже цікавим є також ботрос із розкопу Ез, який датується в межах архаїчного періоду і був досліджений у 1987 р.

Перш за все треба звернути увагу на те, що розподіл кісток за частинами скелета з ботросів (табл. 1—4) різняться з зафіксованим до цього у культурних шарах Ольвії¹, та сільського поселення архаїчного часу Чорноморка—П². Так, якщо в культурних шарах Ольвії архаїчного часу рогові стрижні свійського бика становили 0,97% загальної кількості його кісток, то в ботросах № 5 і 7 їх не було зовсім, в ботросі № 9 цей показник дорівнював 1,1%, а в архаїчному ботросі з Ез досягав 2,3%. Оскільки ця кількість вказує на комолість популяції³, можна зробити висновок, що в культурних шарах Ольвії архаїчного періоду переважала рогата порода свійського бика, привезена еллінами на початку колонізації. Очевидно, такі особини становили основну частку в ботросах № 9 з АГД і з розкопу Ез. А ось в ботросах № 5 і 7 могли переважати комолі особини, отримані від скіфських племен Північного Причорномор'я.

Слід підкреслити, що рогаті особини переважали в більш ранніх за часом існування ботросах, комолі — в пізніших (особливо це стосується ботросу № 7). Відомо, що окремі особини скіфської комолої породи свійського бика зустрічаються на античних поселеннях Нижнього Побужжя вже у VI ст. до н. е. Але основний приплив цієї породи припадає на V ст. до н. е. Оскільки комола порода є домінантною, а рогата — рецесивною, популяція свійського бика в районі Ольвії стала комолою. Це і простежується в остеологічних матеріалах з пізніх ботросів.

У овець та кіз з культурних шарів серед кісток передньої кінцівки важко віддати перевагу будь-якій з них. А от в ботросах переважали, як правило, п'ясткові кістки. Серед кісток задніх кінцівок в культурних шарах переважала великогомількова. А от в ботросах маємо строкатішу картину. Якщо ботрос № 7 за цією ознакою наближається до культурних шарів, то в решті ботросів перше місце посідала плеснова кістка, особливо в ботросі з розкопу Ез. Можливо, це було пов'язано з різними культами або зі зміною релігійних уявлень.

Цікаво, що кістки від молодих та напівдорослих особин, тобто таких, які мали найсмачніше м'ясо, в ботросах зустрічаються значно частіше, ніж у культурних шарах. Можливо, у дні свят, при жертвопринесеннях, перевагу видавали саме молодим особинам, залишаючи дорослих для повсякденної їжі.

За складом свійських тварин найближче до співвідношень з культурних шарів⁵ наближається ботрос № 9 (табл. 5). Але все ж ототожнювати їх не слід. Різницю у співвідношенні між тваринами з ботросів і культурних шарів Ольвії легко пояснити культовим характером перших. Особливо яскраво це спостерігається у кількості кіз, зокрема з ботросу розкопу Ез (табл. 5). Цей відсоток у ботросах набагато вищий, ніж у культурних шарах. Відомо, що кози з давніх часів пов'язувалися в землеробстві із символами родючості⁶. А в Ольвії землеробські культури були дуже розвинені вже за архаїчного часу⁷. Отже, можна висловити припущення, що значний відсоток кіз в остео-

* Автори щиро вдячні керівникові розкопу А. С. Русяєвій за допомогу у написанні статті і можливість скористатися матеріалами.

логічних матеріалах з ботросів порівняно з культурними шарами був зумовлений великим значенням землеробства в Ольвійському полісі.

Цікаво також і те, що в найпізнішому з усіх чотирьох, які розглядаються, ботросі № 7, було менше великої та більше дрібнішої рогатої худоби, порівняно з синхронними класичними шарами Ольвії. Отже, як бачимо, культова їжа значно різнилась з повсякденною, зокрема її м'ясна складова.

У жертву приносили не тільки свійських, але й диких тварин. Так, у ботроссах № 7 і 9 знайдено кістки зайця-русака, у № 5 — вовка й кабана, у № 9 — звичайного оленя. Цікаво, яким саме богам чи богиням треба було приносити жертви не тваринництва, а полювання? Але це — завдання на майбутнє. Як і дослідження того, звичайних чи «елітних» тварин приносили в жертву богам.

Таблиця 1. Перелік кісток з ботросу № 5 (VI—V ст. до н. е.) (1985 р., розкоп АГД)

Ознака	Бик	Вівця	Коза	Вівця та коза	Свиня	Кінь	Собака	Вовк	Кабан
I. Частина скелету, кістяка:									
Рогові стрижі		6	46 ¹						
Мозкові частини черепа	44	5		32	1		2		
Лицьові частини черепа	21			89			3		
Зуби верхні	14			35		1	2		
Нижні щелепи	29	13	1	204		2	15		
Зуби нижні	14			50		4	2		
Хребці	70	6	5	312			29	1	
Ребра	201			1699	2		28		
Лопатка	36	20	12	267	1		2		1
Плечова	17(2) ²	38	22	80(23)			7	2	
Променева-ліктюва	27(2)	24(4)	21(2)	145(35)	1	1	12(1)	3	
П'ясткова	14(1)	52(2)	40(2)	41(10)					
Газова	34	7	2	138		3	7	1	
Стегнова	7	1		34(9)		1	9		
Великогомілкова	10(4)	61	7	193(51)		1	7		
Малогомілкова							1		
Таранна	5	6	4						
П'яткова	12(6)	40(12)	9(5)	7(4)	1		3		
Центральна	2			1					
Інші суглобові	6					1			
Плесова	14	70	36(1)	120(54)					
Метаподії	2(1)			14(4)			17	1	
I фаланга	12			55(11)			1		
II фаланга	3			5					
III фаланга	6			2					
Разом ³	660	349	205	3523	6	14	147	8	1
II. Число особин:									
Молоді	3			50			2		
Напівдорослі	2	11	4						
Дорослі	5	29	18		1	2	8	1	1
Разом	10	40	22 ⁴	50	1	2	10	1	1

Ознака	Бик	Вівця	Коза	Вівця та коза	Свиня	Кінь	Собака	Вовк	Кабан
III. Стан зубного ряду нижніх щелеп:									
M1 ще немає (молода)				6					
M2 ще немає (молода)				21					
M3 ще немає (молода)	2			47					
M3 прорізується (напівдоросла)				23					
M3 (доросла)	2			3					
Всі постійні (доросла)	2			17					
Разом	6			117					

¹ З них 10 від самців і 36 від самок.

² Тут і далі в дужках наведено кількість кісток, у яких епіфізи ще не проросли.

³ Крім того, не визначено 640 кісток.

⁴ З них 5 самців і 17 самок.

Таблиця 2. Перелік кісток з ботросу № 7 V ст. до н. е. (1987 р., розкоп АГД)

Ознака	Бик	Вівця	Коза	Вівця та коза	Свиня	Кінь	Собака	Заць русак
I. Частина скелету кістка:								
Рогові стрижі		3	23 ¹	2				
Мозкові частини черепа	67	3		9				
Льцьові частини черепа	23		47					
Зуби верхні	13			12			1	
Нижні щелепи	25	1	1	81	1			
Зуби нижні	12			29				
Хребці	84			67				
Ребра	262			935	9		5	
Лопатка	22			50				
Плечова	2		2	32(2) ²			1	
Променево-ліктьова	7(3)	3	1	39(3)				
П'яткова	4	6		12				
Тазова	13		2	36	1			
Стегнова				3				
Великогомілкова	27(2)	14	2	87(7)			1	
Таранна	6	1						
П'яткова	10(3)	7(2)	4(1)					
Центральна	2							
Наколінок	1							
Грифельна						1		
Інні суглобові	2							
Плесова	15(1)	10(1)	3(1)	27	1			
Метаподії	3(2)			1(1)			1(1)	1
I фаланга	5(1)			4(1)				
II фаланга	2			1				
III фаланга	3							
Разом ³	610	48	38	1474	12	2	9	1

Ознака	Бик	Вівця	Коза	Вівця та коза	Свиня	Кінь	Собака	Заць русак
Число особин:								
Молоді	3			24	1		1	
Напівдорослі	6	2	1					
Дорослі	4	9	10		1	1	1	1
Разом	13	11	11 ⁴	24	2	1	2	1
III. Стан зубного ряду нижніх щелеп:								
M1 ще немає (молода)				7				
M2 ще немає (молода)				7				
M3 ще немає (молода)	2			22				
M3 прорізується (напівдоросла)	6			8				
M3 є (доросла)				3				
Усі постійні		1	1	5				
Разом	8	1	1	52				

¹ З них 11 від самців і 12 — від самок.

² Тут і далі в дужках наведено кількість кісток, у яких епіфізи ще не приросли.

³ Крім того, не визначено 848 кісток.

⁴ З них 5 самців і 5 самок.

Таблиця 3. Перелік кісток з ботросу № 9 VI—V ст. до н. е. (1987 р., розкоп АГД)

Ознака	Бик	Вівця	Коза	Вівця та коза	Свиня	Кінь	Собака	Заць русак	Олень звичайний
I. Частина скелету, кістка:									
Рогові стрижні	4	4	12 ¹						7
Мозкові частини черепа	26	2	8						
Лицьові частини черепа	15	2		17	1	1	1		
Зуби верхні	2			7		1			
Нижні щелепи	34			28	1	1	1		
Зуби нижні	5			7			2		
Хребці	40	2	27						
Ребра, 139			227	2		2			
Лопатка	24	1		28			3		
Плечова	9	4	2	13(6) ²		1			
Променеваліктова	11(1)	3	1	20(3)				1(1)	
П'ясткова	6	3	1	8	1				
Газова	16			16		1			
Стегнова	1			1			2(1)		
Великогомілкова	12(3)	3		22(7)	1(1)				
Таранна	1	3		4		2			
П'яткова					1	1	1		
Центральна	10								
Інші суглобові	1								
Плесова	7	6	2	12		1			
Метаподії	1			1(1)					
I фаланга	5								
II фаланга	3			5					

III фаланга	5			1					
Разом ³	363	33	18	453	7	9	12	1	7
II. Число особин:									
Молоді	4			12	1		1		
Напівдорослі	1		1	3				1	
Дорослі	6	4	5		2	2	2		2
Разом	11	4	6	15	3	2	3	1	2
III. Стан зубного ряду нижніх щелеп:									
M1 ще немає (молода)					1				
M2 ще немає (молода)	1			5					
M3 ще немає (молода)	2			7					
M3 прорізується (напівдоросла)	1			3					
M3 с (доросла)	1								
Всі постійні (доросла)	2			1					
Разом	7			16	1				

¹ З них 6 від самців і 7 — від самок.

² Тут і далі в дужках наведено кількість кісток, у яких кістка ще не проросла.

³ Крім того, не визначено 145 кісток.

Таблиця 4. Перелік кісток з богросу архаїчного часу (1987 р., розкоп Е3)

Ознака	Бик	Вівця	Коза	Вівця та коза	Свиня	Кінь	Собака
I. Частина скелету, кістка:							
Рогові стрижні	11		16 ¹				
Мозкові частини черепа	24	7		55	4		1
Лицьові частини черепа	14	1		37			
Зуби верхні	1			21			
Нижні щелепи	15		5	52	2		
Зуби нижні	7			3			
Хребці	82	9	8	12	1	5	
Редра	160			25 ¹			
Лопатка	24	10	2	72			
Плечова	17(2) ²	11	10	34(9)	1	1	
Променево-ліктьова	9(1)	5	7	46(19)		1	2(1)
П'ясткова	5	7(1)	71(35)	8			
Тазова	21	3	4	29			
Стегнова	6	1		15(5)			1
Великогомілкова	8	9(3)	5	37(17)	1		1
Малогомілкова					1		
Таранна	7	3	2				
П'ясткова	7	2(1)				1	
Центральна	1			1			
Наколінк	1					1	
Інші суглобові	8						
Плесова	3	13(1)	84(38)	14(3)			
Метаподії	2						
I фаланга	20(1)			154(41)			
II фаланга	9			34(9)			

III фаланга	9			15			
Разом ³	473	81	214	999	10	3	11
II. Число особин:							
Молоді				15	2		1
Напівдорослі	1	1	20				
Дорослі	4	6	26		1	1	1
Разом	5	7	46	15	3	1	2
III. Стап зубного ряду нижніх щелеп:							
M1 ще немає (молода)				2	1		
M2 ще немає (молода)				3			
M3 ще немає (молода)				14	1		
M3 прорізується (напівдоросла)	2			10			
M3 є (доросла)				2			
Всі постійні (доросла)	1		5	6			
Разом	3		5	37	2		

¹ З них 3 від самців і 13 — від самок.

² Тут і далі в дужках наведено кількість кісток: у яких епіфізи ще не проросли.

³ Крім того, не визначено близько 2 тисяч фрагментів кісток.

Таблиця 5. Співвідношення (у %) за кількістю кісток (перший стовпчик) і числом особин (другий)

Ботрос № 5 з АГД		Ботрос № 7 з АГД		Ботрос № 9 з АГД		Ботрос з Ез				
Бик 11%	Бик 7%	Бик 27%	Бик 20%	Бик 40%	Бик 23%	Бик 26%	Бик 6%			
Вівця 6%	Вівця 29%						Вівця 9%			
Коза 4%	Вівця та коза 72%	Вівця 2%	Вівця 17%	Вівця 3%	Вівця 8%	Вівця 4%	Коза 58%			
Вівця та коза 36%								Коза 2%	Вівця та коза 50%	Коза 12%
Вівця та коза 36%								Вівця та коза 65%	Вівця та коза 32%	Вівця та коза 55%
Вівця та коза 36%								Вівця та коза 36%	Вівця та коза 32%	Вівця та коза 55%
Свиня 1%	Свиня 1%	Свиня 1%	Свиня 3%	Свиня 1%	Свиня 6%	Свиня 1%	Свиня 4%			
Кінь 1%	Кінь 2%							Кінь 1%	Кінь 4%	
Собака 3%	Собака 7%	Кінь 1%	Кінь 2%	Собака 1%	Собака 6%	Свиня 1%	Свиня 4%			
Вовк 1%	Вовк 1%	Собака 1%	Собака 3%	Заєць русак 1%	Заєць русак 2%	Кінь 1%	Кінь 1%			
Кабан 1%	Кабан 1%	Заєць русак 1%	Заєць русак 2%	Олень звичайний 1%	Олень звичайний 1%	Собака 1%	Собака 3%			

Примітки

- ¹ Журавльов О. П. Дрібна рогата худоба Ольвії // Стародавнє виробництво на території України.— К., 1992.— С. 196, 197.— Табл. 1.
- ² Журавльов О. П. Фауна поселення Черноморка-П (на матеріалах костних остатків) // Использование методов естественных наук в археологии.— К., 1981.— С. 132.— Табл. 2.
- ³ Цалкин В. И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии // Материалы и исследования по археологии СССР.— 1966.— № 135.— С. 11, 12.
- ⁴ Журавлев О. П. Остеологические данные и история животноводства Нижнего Побужья в античное время // Методы естественных наук в археологии.— М., 1987.— С. 38, 39.
- ⁵ Журавльов О. П. Дрібна рогата худоба Ольвії...— С. 158, 159.— Табл. 1.
- ⁶ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 156.
- ⁷ Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени.— К., 1979.— С. 35—121.

О. П. Журавлев, Е. В. Маркова

ОСТЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ КУЛЬТОВЫХ КОМПЛЕКСОВ ОЛЬВИИ

В статье впервые за всю историю археозоологических исследований Ольвии рассмотрены остеологические материалы из закрытых комплексов культового назначения — ботросов, найденных на раскопах АГД и Е₃. Установлено, что эти материалы и количественно, и качественно отличались от материалов из синхронных ботросам культурных слоев Ольвии. В частности, в первых преобладали одни части скелета, во вторых — другие. Есть различия и в видовом составе. Видимо, к культовой мясной пище предъявлялись иные требования, чем к повседневной.

O. P. Zhuravlev, E. V. Markova

OSTEOLOGICAL FINDINGS FROM CULT ASSEMBLAGES OF OLBIA

It is the first case in the history of archaeozoological studies of Olbia that osteological findings from closed assemblages of cult purposes (botroses) found in excavations AGD and E₃ are described. It is stated that these findings differ both quantitatively and qualitatively from findings excavated from cultural Olbian layers synchronous to botroses. In particular, certain parts of skeleton prevailed in the former, while other parts prevailed in the latter. There are differences in the species composition as well. Apparently, demands made to the cult meat food differed from those to everyday food.

Одержано 1.10.93

ГОРОДИЩА ПІВДНЯ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

І. С. Вітрик

В інформації подаються дані про результати розвідок на шести городищах, археологічні відомості про які були неповними, вимагали уточнення чи були відсутні.

Протягом 1988—1989 рр. експедиція ІА НАН України під керівництвом М. П. Кучери здійснювала розвідки у ряді районів Житомирської області у зв'язку з підготовкою матеріалів до «Зводу пам'яток історії та культури України»¹. Під час обстеження було досліджено шість городищ, археологічні

© І. С. ВІТРИК, 1995